

ВОЙОВНИЧА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІНСТИТУТ ПРОТИДІЇ ПОПУЛІЗМУ

MILITANT DEMOCRACY AS A TOOL TO COUNTER POPULISM

Згурська В.Л.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політичних наук і права

Київського національного університету будівництва і архітектури

Актуальність дослідження популізму в мирні часи зумовлена погіршенням соціально-економічного становища громадян у результаті економічних криз, зростання кількості іммігрантів, ігнорування низки суспільно важливих проблем залежно від контексту певної країни. Однак війна та повоєнна відбудова створює особливо сприятливі умови для розквіту популізму, який може швидко трансформувати демократію в автократію, про що свідчить досвід Веймарської республіки. У статті визначено та проаналізовано такі визначальні риси популізму, як антропоцентризм (популісти наголошують на народному суверенітеті як основній демократичній ідеї, тобто громадяни, як джерело суверенітету, повинні санкціонувати основні політичні рішення) та антиелітаризм (нищівна критика правлячого класу з боку популістів посилює недовіру до еліт, що призводить до заперечення легітимності політичних інститутів, в яких домінують еліти). Його наслідком є протиставлення пересічних громадян керівництву державою, що передбачає спрощене розуміння політики як конфлікту між «ми» (народ) та «вони» (еліта), що виправдовує нищівну критику опонентів, і суперечить базовим принципам плюралізму або інститутам, зорієнтованим на пошук консенсусу.

Розглянуто сумісність популізму з п'ятьма основними моделями демократії: виборчою, ліберальною, деліберативною, учасницькою та егалітарною. Доведено, що попри різний ступінь імунітету до популізму, жодна з них не пропонує ефективних інструментів протидії популізму, окрім войовничої демократії. Войовнича демократія – це концепція, що пропонує способи захисту демократії від політичних акторів, що прагнуть завдати їй шкоди або ослабити шляхом зловживання демократичними інститутами і процедурами, насамперед вільними виборами, свободою слова і об'єднань. В її рамках можлива боротьба з радикальними рухами та політичними партіями, що ставлять за мету зміну демократичного конституційного ладу.

Ключові слова: демократія, войовнича демократія, популізм, участь, вибори, деліберация.

The relevance of studying populism in peacetime is due to the deterioration of the socio-economic situation of citizens as a result of economic crises, the growing number of immigrants, and the neglect of a number of socially important problems, depending on the context of a particular country. However, war and post-war reconstruction create particularly favourable conditions for the flourishing of populism, which can quickly transform democracy into autocracy, as evidenced by the experience of the Weimar Republic. The article identifies and analyses such defining features of populism as anthropocentrism (populists emphasize popular sovereignty as the main democratic idea, i.e. citizens, as the source of sovereignty, should authorize major political decisions) and anti-elitism (populists' devastating criticism of the ruling class increases distrust of elites, which leads to the denial of the legitimacy of political institutions dominated by elites). Its consequence is the opposition of ordinary citizens to the leadership of the state, which implies a simplistic understanding of politics as a conflict between "us" (the people) and "them" (the elite), which justifies the destructive criticism of opponents and contradicts the basic principles of pluralism or consensus-oriented institutions.

The compatibility of populism with five main models of democracy is considered: electoral, liberal, deliberative, participatory and egalitarian. It is proved that despite the varying degrees of immunity to populism, none of them offers effective tools to counteract populism, except for militant democracy. Militant democracy is a concept that offers ways to protect democracy from political actors seeking to harm or weaken it by abusing democratic institutions and procedures, primarily free elections, freedom of speech and association. It can be used to combat radical movements and political parties that aim to change the democratic constitutional order.

Key words: democracy, militant democracy, populism, participation, elections, deliberation.

Постановка проблеми. Актуальність досліджень популізму в країнах Заходу була зумовлена низкою соціально-економічних проблем (економічні кризи, зростання кількості іммігрантів), що сприяло росту популістських партій. В Україні ситуація набагато складніша, оскільки триваюча уже понад 10 років війна з Росією виснажує економічні та людські ресурси країни, погіршення соціально-економічного становища громадян робить їх особливо вразливими до популістських гасел з обіцянками простих рішень складних проблем. Як свідчить досвід Веймарської республіки, таке середовище є надзвичайно сприятливим для попу-

лістських партій, що зрештою руйнують засади демократичного ладу, а їх прихід до влади в Україні означатиме поразку у війні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика популізму є відносно добре дослідженою зарубіжними (М. Кенованом як ідеологія, Р. Кальтвассер як загроза демократії, С. Левіцьким як прояв авторитаризму тощо). В Україні дослідження популізму активізувалися напередодні та після виборів 2019 року. Відзначалося, що президентські вибори в Україні 2019 р. відкрили нову сторінку в розвитку популізму не лише в Україні, але й у світі. До того

часу жодна політична сила останньої популістської хвилі не отримувала такої переконливої перемоги [1, с. 58]. У результаті, в країні «отримав перемогу постмодерний популізм з креативними технологіями ігор з реальністю. Він є не лише джерелом нового політичного досвіду. Він творить нову політичну культуру тут і зараз, що вимагає від дослідників осмислювати ці процеси в режимі реального часу» [1, с. 58] при цьому без «нейтралізації інституційного «паралічу» та його наслідків, без формування нової, функціональної та ефективної інституційної системи сподіватися на суттєву втрату популізмом його нинішніх позицій не доводиться» [2, с. 72]. Однак, комплексне дослідження взаємодії різних моделей демократії та популізму, зокрема у контексті протидії йому, у вітчизняній політології відсутнє.

Метою цієї статті є дослідження впливу популізму на різні моделі демократії та обґрунтування необхідності впровадження елементів воєнничої демократії в Україні для недопущення перемоги антидемократичних сил в умовах війни та повенної відбудови.

Виклад основного матеріалу. Популізм можна визначити як сукупність ідей, які вважають, що суспільство поділене на дві однорідні та антагоністичні групи, народ проти корумпованої еліти, і які стверджують, що політика повинна бути вираженням *volontée générale* (загальної волі) народу» [3, р. 543]. Вітчизняні дослідники визначають популізм як «багатогранний політичний конструкт, який виконує інтегративно-когнітивну функцію структурування та конструювання складної та суперечливої політичної реальності з елементами соціальної, дискурсивної та праксеологічної еклетики» [4]. Водночас деякі автори схильні акцентувати на економічних аспектах, розглядаючи популізм як форму економічного дискурсу, що полягає у використанні заздалегідь нездійснених гасел та особливої стилістики, близької до стандартів пересічного громадянина. Крім того, популізм є важливим інструментом мобілізації широких мас населення [5, с. 13].

У контексті даного дослідження визначальними рисами популізму, на нашу думку, є:

1) антропоцентризм: популісти наголошують на народному суверенітеті як основній демократичній ідеї, тобто громадяни, як джерело суверенітету, повинні санкціонувати основні політичні рішення. Популісти також посилаються на волю народу, припускаючи, що існує єдина воля народу, що суперечить твердженню, що громадяни можуть мати різні інтереси та погляди, а також ставить під сумнів представництво цих інтересів.

2) антиелітаризм: нищівна критика правлячого класу з боку популістів посилює недовіру до еліт, що призводить до заперечення легітимності політичних інститутів, в яких домінують еліти (наприклад пар-

ламенту чи суду) [6]. Його наслідком є протиставлення пересічних громадян керівництву державою [7], що передбачає спрощене розуміння політики як конфлікту між «ми» (народ) та «вони» (еліта), що виправдовує нищівну критику опонентів, і суперечить базовим принципам плюралізму або інститутам, зорієнтованим на пошук консенсусу.

До негативних характеристик популізму відносять те, що він ослаблює основні ліберально-демократичні інститути, найважливішим з яких є верховенство права. Інші дослідники вказують на посилення завдяки популізму інститутів політичної участі та покращення представницького зв'язку між політиками та громадянами завдяки його акценту на вертикальних механізмах демократичної підзвітності, таких як вибори та механізми прямої демократії [8]. Низка емпіричних досліджень доводять, що популізм є загрозою або може мати значний вплив на ерозію демократичних інститутів та процедур [9], а наявність популістських партій як в урядовій коаліції, так і в опозиції впливає на якість ліберальної демократії [10].

При цьому популістські сили часто приходять до влади з програмою інституційних змін, удосконалення демократичних інститутів, однак їхні зусилля зазвичай дають протилежні результати. Не дивно, що низка вчених проводять паралелі між популізмом та авторитаризмом [11]. Відповідно серед європейських дослідників з авторитарними тенденціями асоціюються переважно праворадикальні популісти [12], тоді як латиноамериканські політологи пов'язують лівих популістів зі зростанням конкурентного авторитаризму [13]. Тобто, хоча популістські ідеї як такі не є антидемократичними, вони можуть бути використані для ослаблення демократії та уможливлення обрання на державні посади авторитарно налаштованих лідерів [14, р. 29–33]. При цьому різні моделі демократії по-різному реагують на посилення популістських тенденцій, що буде розглянуто на прикладі п'яти основних моделей демократії: виборчої, ліберальної, деліберативної, учасницької та егалітарної.

Характерною особливістю *виборчої демократії* є наявність процедур змагальності між політичними елітами за голоси виборців, що сягає корінням ідеї політичної рівності: одна людина – один голос. Більш деталізовані підходи додають такі чинники, що забезпечують значущість виборів як інструментів демократії, як захист свободи слова та об'єднань, наявність альтернативних джерел інформації тощо. Зв'язок між популістськими ідеями та електоральною демократією є дещо неоднозначним: антропоцентризм популістських закликів робить акцент на вертикальних механізмах підзвітності, насамперед на виборах. Тобто, прийшовши до влади популісти цінуватимуть вибори як життєздатний інструмент для виявлення волі народу та легітимізації своїх ліде-

рів. Однак антропоцентризм також ґрунтується на ідеї однорідності народу, що суперечить деяким передумовам поліархії, таким як свобода вираження поглядів, свобода об'єднань або плюралізм ЗМІ [15]. Більше того, популісти можуть також виправдовувати вихолощення виборчих процедур, тим самим загрожуючи одній з основних ідей електоральної демократії – чесності виборів.

Своєю чергою *ліберальна демократія* характеризується верховенством права, що розуміється як конституційний захист громадянських свобод, функціонування незалежної судової системи та системою стримувань і противаг. Ліберальна модель критично ставиться до правління більшості і наголошує на необхідності захисту соціального та організаційного плюралізму, а також індивідуальних свобод і прав від потенційної тиранії більшості [16]. Спираючись на суверенітет народу (антропоцентризм), популісти у цій моделі цінують вертикальну підзвітність загалом і водночас виступають проти політичних еліт, які є основними акторами в механізмах горизонтальної підзвітності. Є кілька прикладів того, що популістські уряди сприяли ерозії механізмів горизонтальної підзвітності, особливо, якщо традиційні еліти відігравали в них провідну роль. Більше того, якщо найбільшим побоюванням лібералізму є тиранія більшості, то популізм віддає перевагу мажоритаризму як інструменту виявлення волі народу. Тобто популізм є малосумісним з ліберальною демократією.

Деліберативна демократія зміщує акцент на результати демократичного процесу, прагне до досягнення суспільного блага через виважений діалог і публічну аргументацію [17]. Громадяни та еліти повинні бути неупередженими і приймати поінформовані рішення після обміну аргументами та обговорення різних поглядів на обговорювану проблему, що різко контрастує з радикальними демократичними ідеями популістів. Можна навіть стверджувати, що теоретичні засади популізму є реакцією «на моделі деліберативної демократії Ю. Габермаса і «Третього шляху» Е. Гідденса» [18, р. 15]. До того ж протиставлення народу як єдиного цілого корумпованим елітам суперечать логіці деліберативної демократії, яка виходить з аргументованої незгоди між громадянами і спрямована на досягнення компромісу. Тобто, можна стверджувати про негативний зв'язок між популізмом і деліберативною демократією.

Учасницька демократія приділяє значно меншу увагу правлінню більшості як засобу виявлення волі народу, якщо громадяни регулярно беруть активну участь у політичному процесі [19]. Вона підкреслює цінність самоврядування та участі громадян поза виборами. Окрім участі громадянського суспільства, вона пропонує широкий набір інструментів прямої, місцевої та регіональної демократії. Популізм часто асоціюється з ради-

кальною демократичною моделлю, заснованою на плебісцитарному стилі участі. У наукових розвідках часто підкреслюється їхня близькість до прямих демократичних механізмів [20]. Популістські ідеї добре резонують із суперечливістю та уявною простотою мажоритарної логіки механізмів прямої демократії (зведення розв'язання проблем до відповіді «так» або «ні»). Тобто, популізм може досить вдало поєднуватися з демократією участі.

Егалітарна демократія поєднує ідеї як політичної, так і соціальної рівності, вимагає однакових можливостей для участі усіх громадян у демократичному процесі. Егалітаризм також передбачає активну роль держави в економіці, боротьбу з нерівним розподілом ресурсів, який може призвести до диспропорцій між різними соціальними верствами. Популізм добре резонує з цими ідеями. З одного боку, популісти мають позитивне уявлення про народ та його спроможність брати участь у прийнятті політичних рішень. Більше того, популісти часто підкреслюють, що економічна нерівність перетворюється на політичну нерівність через нерівний поділ влади між пересічними громадянами та елітою [21]. Тобто популізм може процвітати в умовах егалітарної демократії.

Але фактично жодна модель не пропонує ефективних інструментів протидії популізму, окрім войовничої демократії. К. Левенштейн запровадив термін «войовнича демократія» у другій половині 1930-х років у серії статей, присвячених поширенню автократичних урядів на європейському континенті [22]. Автократію, яку він ототожнював з диктатурою, він описав як протилежність демократії, що характеризується концентрацією влади і відсутністю контролю. Хоча це не було новим явищем, оскільки автократія була домінуючою формою правління протягом всієї історії Європи, однак на той час Європа зіткнулася з драматичною експансією фашизму, що змушує демократію захищати саму себе. Оскільки захисні механізми демократії від природи слабкі, то він побоювався, що європейські демократії стануть жертвами автократії, оскільки фашисти і націонал-соціалісти скористаються демократичними інструментами для її знищення. Він критикував відсутність спротиву демократичних урядів атакам фашизму, що значною мірою сприяло його успіху. З одного боку, демократична практика пошуку компромісів унеможливлювала силові дії. З іншого боку, пропонуючи захист свободи слова, свободи зібрань і свободи об'єднань, а також право на участь у виборах, демократія давала ворожим політичним партіям інструменти для свого знищення. Загрози автократії можна було б уникнути, на думку К. Левенштейна, лише за умови зміцнення «слабких місць» демократії. Він вважав, що існує лише одне рішення: демократія, як і її суперник, повинна стати войовничою, щоб протистояти загрози автократії.

Войовнича демократія – це концепція, що пропонує способи захисту демократії від політичних акторів, що прагнуть завдати їй шкоди або ослабити шляхом зловживання демократичними інститутами і процедурами, насамперед вільними виборами, свободою слова і об'єднань. Зазвичай під нею розуміють боротьбу з радикальними рухами та політичними партіями, що ставлять за мету зміну демократичного конституційного ладу.

Висновки. Отже, з усіх моделей демократії лише концепція войовничої демократії пропонує ефективні інструменти захисту від популістів. Особливість вітчизняної ситуації полягає у тому, що Україна зіштовхнулася з двома ворогами: зовнішнім агресором та внутрішнім: «в умовах воєнного стану та зростання втоми громадян від затяжної воєнної кампанії антидемократичні сили будуть схильні вдаватися до зловживання не лише демократичними правами і свободами,

а процедурними механізмами (вибори) для приходу до влади. З огляду на цей подвійний виклик для демократичного режиму в Україні концепція войовничої демократії потребує свого удосконалення та впровадження на практиці» [23, с. 101].

Україна уже використала положення войовничої демократії, заборонивши проросійські партії після повномасштабного вторгнення Росії. Однак, з огляду на падіння рівня довіри до практично усіх органів влади (за практично незмінно високої підтримки Збройних сил України), наростання розчарувань та песимізму щодо майбутнього розвитку країни, створюється досить сприятливе середовище для появи популістських політичних партій з антиелітистськими гаслами. Вони провокуватимуть громадян на демонстрацію недовіри до органів публічної влади, акції громадянської непокори, що в умовах повномасштабної війни означатиме поразку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рогожа М.М., Популізм в українській політичній культурі. *Українські культурологічні студії*. 2020. № 2(7). С. 50–60.
2. Лісничук О. Популізм в Україні: теоретичні засади і проблеми вивчення феномену. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018 № 4(78). С. 63–73.
3. Mudde C. The populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39. № 4. P. 541–563.
4. Кіянка І. Популізм як виклик публічному управлінню: історичний аспект. *Демократичне врядування*. 2018. Вип. 21. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26679/151083-articletext-326509-1-10-20181214.pdf>
5. Ключник Р.М., Невесела К.О. Популізм як сучасний політико-економічний феномен. *Академічний огляд*. 2020. № 2 (53). С. 5–15.
6. Stanley B. The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies*. 2008. Vol. 13. № 1. P. 95–110.
7. Rooduijn M. The nucleus of populism: In search of the lowest common denominator. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. № 4. P. 573–599.
8. Mény Y., Surel Y. *Democracies and the populist challenge*. Palgrave, 2002.
9. Houle C., Kenny P. D. The political and economic consequences of populist rule in Latin America. *Government and Opposition*. 2018. Vol. 53. № 2. P. 256–287.
10. Juo, A., Bochsler D. Hurricane or fresh breeze? Disentangling the populist effect on the quality of democracy. *European Political Science Review*. 2020. Vol. 12. P. 391–408.
11. Müller J.-W. *What is populism?* University of Pennsylvania Press, 2016.
12. Bonikowski B. Ethno-nationalist populism and the mobilization of collective resentment. *The British Journal of Sociology*. 2017. Vol. 68. № 1. P. 181–S213.
13. Levitsky S., Loxton J. Populism and competitive authoritarianism in the Andes. *Democratization*. 2013. Vol. 20. № 1. P. 107–136.
14. Hawkins K.A. *Venezuela's Chavismo and populism in comparative perspective*. Cambridge University Press, 2010.
15. Vittori D. Threat or corrective? Assessing the impact of populist parties in government on the qualities of democracy: A 19-country comparison. *Government and Opposition*. 2021. Vol. 57. № 4. P. 589–609.
16. Zakaria F. The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. 76. № 6. P. 22–43.
17. Dryzek J.S. *Foundations and frontiers of deliberative governance*. Oxford University Press, 2010.
18. Mudde C., Kaltwasser R.C. *Populism in Europe and the Americas. Threat or corrective for democracy?* Cambridge University Press, 2012.
19. Pateman C. Participatory democracy revisited. *Perspectives on Politics*. 2012. Vol. 10. № 1. P. 7–19.
20. Gherghina S., Pilet J.-B. Populist attitudes and direct democracy: A questionable relationship. *Swiss Political Science Review*. 2021. Vol. 27. P. 496–505.
21. Cerovac I. Egalitarian democracy between elitism and populism. *Journal of Education Culture and Society*. 2014. Vol. 5. № 2. P. 31–42.
22. Loewenstein K. Militant democracy and fundamental rights, I. *The American Political Science Review*. 1937. Vol. 31. P. 417–432.
23. Стойко О.М. Войовнича демократія: демократія та її вороги у політико-правовому контексті. *Полімікус*. 2023. № 5. С. 98–102.